

Prilozi o školstvu u časopisu *Gajret* od 1939. do 1941. godine

---

Edina Nikšić Rebihić

Sažetak

Kulturno-prosvjetno društvo *Gajret* svojim je djelovanjem nastojalo afirmirati kulturu i obrazovni progres bošnjačkog stanovništva. Kulturno-prosvjetnom preporodu Bošnjaka doprinio je i list *Gajret*, koji je pokrenulo ovo društvo. Časopis *Gajret* bogat je aktuelnim sadržajima iz politike, prosvjete i kulture. Opus tema seže iz prirodnih, društvenih i islamskih nauka, a u njemu su, između ostalog, svoje mjesto pronašli i mnogobrojni izvještaji o školstvu i obrazovanju koje je organiziralo, pomagalo i realiziralo ovo kulturno-prosvjetno društvo. Posebno mjesto u časopisu zauzimaju prilozi poznatih pedagoga i učitelja o odgojno-obrazovnim temama i školstvu u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Kulturno-prosvjetno društvo *Gajret*, časopis *Gajret*, Bošnjaci, školstvo, odgoj, obrazovanje

Uvod

Stanovništvo Bosne i Hercegovine osjetilo je potrebu za prepoznavanjem vlastitog unutarkolektivnog identiteta, pa su se početkom 20. stoljeća počela osnivati kulturna društva, kod Jevreja *La Benevolencija*, kod Srba *Prosvjeta*, kod Hrvata *Napredak* i kod Bošnjaka *Gajret*. Kulturno-prosvjetno društvo *Gajret* imalo je za cilj da organizirano pomaže učenicima i studentima da stječu moderno, savremeno obrazovanje, uvodeći najprije Bošnjake u zapadnoevropski civilizacijski krug prosvjeđivanja i opismenjavanja. Kroz djelovanje kulturno-prosvjetnih društava nastojalo se emancipirati stanovništvo u smjeru obrazovnih vrijednosti.

To je vrijeme prvog bošnjačkog kulturnog preporoda, kojega je nosila prva generacija evropski obrazovanih bošnjačkih intelektualaca. Oni su u okviru svojih kulturno-preporodnih akcija 1900. pokrenuli list "Behar", kao prvi bošnjački književni časopis, osnovali sportsko društvo "El-kamer", Muslimanski klub, više čitaonica i trezvenjačkih društava, list "Ogledalo", Islamsku dioničku štampariju, prvu muslimansku zemljoradničku zadrugu itd. Paralelno s ovim kulturnim preporodom tekao je od 1899. i pokret za vjersku i prosvjetnu autonomiju, koji je, također, bio zahvaćen podjelama i krupnim neslaganjima nosilaca pokreta.¹

Ovaj rad bavi se analizom lista *Gajret* u posljednje tri godine njegova izlazenja. *Gajret* je bio list Udruženja *Gajret* i izlazio je u Sarajevu od 1907. do 1941, s prekidima 1914–1921. i 1923; izlazio je mjesečno, na latinici i ćirilici. Čini se važnim spomenuti da je časopis „*Gajret*“ osnovala ista bošnjačka inteligencija koja je uglavnom bila okupljena i pri osnivanju lista *Behar* (preteče *Novog Behara*). Mnogi poznati intelektualci i književnici dali su svoj doprinos osnivanju i djelovanju časopisa *Gajret*, a, između ostalih, to su bili Edhem Mulabdić, Mustaj-beg Halilbašić, Osmana Đikić, Murata Sarić, Avdo Sumbul, Šukrija Kurtović, Abdurezak Hifzi Bjelevac, Hamza Humo, Hamid Kukić, Ademaga Mešić i drugi. Časopis je promovirao tradicionalne i duhovne vrijednosti Bošnjaka. On je najprije, ali ne i primarno, služio kao prostor za prezentiranje izvještaja o radu Kulturno-prosvjetnog društva *Gajret*, kao i za unapređivanje tada važnih odgojno-obrazovnih procesa. Društvo *Gajret* bilo je u to vrijeme značajno institucionalno društvo koje je svoju ulogu najviše usredsredilo na opismenjavanje bošnjačkog stanovništva. To ćemo nastojati prikazati u nastavku kroz analize pojedinačnih tekstova i izvještaja iz časopisa. Bošnjačko stanovništvo u periodu od 1939. do 1941. godine, ali i za vrijeme rata, a naročito u sastavu NDH, prolazilo je kroz turbulentan period, zbog čega je teško moglo raditi na poboljšanju vlastite nacionalne, kulturne i obrazovne pozicije u odnosu na predratno stanje.

Analizirajući sadržaj svih brojeva časopisa *Gajret* koji su izašli posljednje tri godine njegova izdavanja nastojat ćemo odgovoriti na pitanje koliko je snažnu ulogu ovaj časopis imao u afirmaciji *prosvjetnih vrijednosti* u društvu. Već nakon prvog uvida u primarne izvore da se primijetiti da su društveno-socijalna previranja direktno determinirala obrazovnu politiku. Stoga, metodološki okvir ovoga rada usmjeren je na analizu sadržaja primarnih izvora i primjenu historijske metode. Cilj nam je da kroz različite priloge i izvještaje iz ovog časopisa rekonstruiramo jednu cjelovitu sliku odnosa društva i politike prema školstvu i obrazovanju. Shodno tome, prezentirali smo sve tekstove koji tematiziraju školstvo, tačnije 27 različitih članaka. Jasno je da će nesrazmjern broj priloga o određenom problemu diktirati strukturu tematskih cjelina ovoga rada.

1 Husnija Kamberović, *Histograma u Bosni i Hercegovini u službi politike* (Zagreb: Srednja Europa 2012).

O Kulturno-prosvjetnom društvu *Gajret*

Gajret je kulturno-prosvjetno društvo Bošnjaka koje je osnovano 1903. godine. Poput drugih bošnjačkih časopisa, list *Gajret* imao je za cilj emancipaciju bošnjačkog stanovništva i podršku bošnjačkom stanovništvu u obrazovanju. Historičar Husnija Kamberović smatra:

Formiranje ovih društava bio je izraz suočavanja sa novim vremenima kako bi se putem bolje organiziranog pomaganja đačke i studentske omladine ubrzao proces usvajanja evropskog obrazovanja i približavanja tekovinama zapadnoevropske civilizacije. Nosilac ovih ideja bila je ona muslimanska inteligencija koja je, svojim djelovanjem u listu "Behar", zastupala načela neophodnosti uključivanja Bošnjaka u zapadnoevropski civilizacijski krug putem stjecanja suvremenog obrazovanja kroz moderne škole. (...) Iz ovog suočavanja sa novim vremenima, 1903. godine izraslo je bošnjačko društvo za pomaganje siromašnih đaka na srednjim i višim školama "Gajret".²

Gajret je osnovala i vodila bošnjačka inteligencija koja je u jednom periodu postala prosrpski orijentirana. Naime, *Gajret* je njegovao tradicionalne duhovne vrijednosti Bošnjaka, ali je bio otvoren i za pozitivne kulturne utjecaje kršćanske civilizacije.³ Tako, Muhamed Hadžijahić konstatira:

Srpski orijentisani Muslimani za cijelo vrijeme stare Jugoslavije držali su pozicije u muslimanskom društvu „Gajret“ koje je na početku šestojanuarske diktature na poticaj iz Beograda prozvano „srpsko-muslimanskim društvom“, a još prije toga (1923.) prestolonasljednik (kasnije kralj) Petar stavljen za pokrovitelja.⁴

Vrh SHS-a smatrao je *Gajret* vrlo pogodnim instrumentom "nacionaliziranja" muslimana, posebno školske i studentske omladine, u pravcu srpske velikodržavne politike.⁵ Međutim, bez obzira na orijentaciju *Gajreta*, pojedini tekstovi jasno su ukazivali na svijest Bošnjaka o vlastitom identitetu, a koji nisu smjeli prezentirati drugačije nego kroz neku od „orijentacija“ koje su im bile ponuđene. Tako Efendić, naprimjer, piše tekst o nacionalnoj svijesti Bošnjaka, u kojem nastoji ukazati na potrebu poznavanja i prihvatanja kontinuiteta vlastitog identiteta. On napominje da je jedan od načina očuvanja identiteta sjećanje na neke važne tope iz prošlosti.

2 Husnija Kamberović, *Historija preporoda – STO GODINA "PREPORODA" (1903.-2003)*, (2003), <http://preporod.ba/o-bzk-preporod/historija-preporoda/>.

3 *Jugoslavenski književni leksikon*, Živan Milisavac (ur.) (Novi Sad: Matica srpska, 1971).

4 Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta, geneza nacionalnih pitanja bosančkih muslimana* (Zagreb: Muslimanska naklada Putokaz, 1990).

5 Husnija Kamberović, *Historija preporoda – STO GODINA "PREPORODA" (1903.-2003)*, (2003), <http://preporod.ba/o-bzk-preporod/historija-preporoda/>.

Sami muslimani su na prvom mjestu pozvani da dadu sliku svoje prošlosti. Ne smiju dozvoliti da o njima šire kojekakve izmišljotine oni koji s historijom nemaju nikakve veze, niti znaju šta su bili i šta su sada muslimani. Muslimani se ne smiju predstavljati kako je kome čejf čak i u svrhu da se preko njih dobije kapital u političke svrhe, a toga je pogotovo bilo u zadnje vrijeme.⁶

Efendić prepoznaje da su Bošnjaci, a on ih naziva *bosansko-hercegovački muslimani*, posebna nacionalna i kulturna zajednica u SHS-u, da se zapravo mogu izdiferencirati istraživanjem historije muslimana na tlu BiH. On, između ostalog, predlaže da se sva bošnjačka društva udruže s ciljem izrade kapitalnog djela o historiji Bošnjaka u BiH. Smatra da se mora rasvijetliti prošlost Bošnjaka jer to „nalažu naši interesi, a to od nas traži nauka, koja je sveopće svjetsko dobro“.⁷ Nadalje, kada je riječ o orijentaciji *Gajreta*, uredništvo u tekstu „Muslimani prema Gajretu i Gajretovoj ideologiji – stav muslimana u današnjici“ iz 1940. godine jasno piše o naklonosti Bošnjaka prema Srbima i kralju.

Što se nas tiče mi smo odavno s tim načisto i uvjereni smo, da je pravo raspoloženje muslimana prema Kralju i Otadžbini ono koje se manifestiralo na Gajretovoj zabavi kako u Sarajevu, tako isto i sa istim oduševljenjem na nedavnim zabavama u Banjoj Luci, Bihaću i Zenici. U tom mi jasno vidimo pobjedu Gajretove ideologije.⁸

Tragom ovakvih ideoloških stremljenja časopisa, Husnija Kamberović zaključuje da je *Gajret*, uprkos nacionalno-političkoj orijentaciji koju je zagovarao njegov vrh, uspješno obavljao svoju kulturno-prosvjetnu misiju.⁹ Bez obzira na *Gajretovu* političku orijentaciju, on je od samoga početka djelovao na progres Bošnjaka na kulturnom i odgojno-obrazovnom polju.

Prema Munibu Osmanagiću, razvoj kulturno-prosvjetnog društva *Gajret* odvijao se u tri faze. Prva faza obuhvata vrijeme kada se Osman Đikić sa svojim saradnicima trudio ispuniti školske klupe i ubijediti stanovništvo da se školuje.

Njihova je zasluga tim veća što su u tom nastojanju ne samo uspjeli, nego i svemu docnijem radu Gajretovom što su udarili onu pouzdanu trasu, naprednu i nacionalnu, koje se *Gajret* kao najsvetijeg amaneta, još i danas neprikosnoveno drži.¹⁰

U drugoj fazi *Gajretovog* rada nastavlja se promoviranje školovanja omladine, pokreću se analfabetski tečajevi i predavanja te unapređuje narodna radinost i privreda preko zanatskih škola i zadruga. Ovu fazu *Gajretovog* razvoja karakteri-

6 F. Efendić, „Čuvajmo i obrađujmo islamske spomenike“, *Gajret*, 1-2 (1940), str. 14

7 F. Efendić, „Čuvajmo i obrađujmo islamske spomenike“, *Gajret*, 1-2 (1940), str. 14

8 Uredništvo, „Muslimani prema Gajretu i Gajretovoj ideologiji - stav muslimana u današnjici“, *Gajret*, 62-64 (1940).

9 Husnija Kamberović, *Historija preporoda – STO GODINA “PREPORODA” (1903.-2003)*, (2003), <http://preporod.ba/o-bzk-preporod/historija-preporoda/>.

10 Uredništvo, „Gajretova glavna skupština 8 i 9 jula 1939 godine“, *Gajret*, 10 (1939), str. 187.

zira i rad na emancipaciji bošnjačke žene, koja u ovom periodu nije imala prilike za kulturnu emancipaciju.

Konsolidirajući na jednoj strani već postignute rezultate, a na drugoj strani ulazeći postepeno u sve nove poslove, *Gajret* se tim putem pripremao za onaj svoj glavni zadatak, kada će se od njega tražiti, da problem našeg muslimanskog progresa obuhvati u cjelosti, totalitarno i sa svih strana.¹¹

Treća faza trajala je od 1939. godine. U njoj Osmanagić predviđa socijalne promjene koje će presudno utjecati na sve narode, pa tako i na Bošnjake, zbog čega ih poziva da ne budu letargični kao do tada, ističući kako moraju biti spremni za nagomilane probleme, koji nisu samo njihovi, nego opći, obrazovni i nacionalni.

Treba taj život već jednom preporoditi i unijeti u njega nove elane; treba mu proširiti vidokruge i razmahivati energije, obogativši ih svim dobrima zemlje i naroda, čiji smo sastavni dio i sa kojim smo sudbinski povezani i u dobru i u zlu.¹²

Prilozi o doprinosu Kulturno-prosvjetnog društva *Gajret* školovanju bošnjačkog stanovništva

Časopis *Gajret* bogat je mnogim tekstovima o prosvjeti, školstvu, odgojno-obrazovnim vrijednostima, kao i izvještajima o radu i djelovanju Kulturno-prosvjetnog društva *Gajret*, u kojima se isticala važnost i uloga ovog društva. Ono je imalo prestižnu ulogu u opismenjavanju bošnjačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini i izvan nje.

Uredništvo časopisa donosi izvještaj o doprinosu društva na polju školstva, što se ogledalo u pomoći za školovanje oko 6 000 osoba, što je, zapravo, značilo oko 70% cjelokupnog broja školovanih Bošnjaka¹³ 1940. godine.

Veliku vrijednost *Gajretove* misije muslimani uviđaju, iako malo docnije i počinju se okupljati oko *Gajreta*, ne žaleći ga pomoći svim svojim moralnim i materijalnim sredstvima, tako da su se njegovi pododbori i povjerenstva počeli osnivati skoro po svim mjestima Bosne, Hercegovine, Sandžaka i drugih dijelova naše države, pa čak i u Americi. Za svoj zavidno visoki kulturno-prosvjetni standard muslimani Bosne i Hercegovine imaju zahvaliti prvenstveno *Gajretu*, koji je sve više i više pomagao školovanje svojim raznim potporama, stipendijama i konviktima. Prije 15–20 godina bila je tek koja stotina đaka u čitavoj Bosni i Hercegovini, a sada ih je hiljadama. Pa

11 Uredništvo, „*Gajretova* glavna skupština 8 i 9 jula 1939 godine“, *Gajret*, 10 (1939), str. 188.

12 Uredništvo, „*Gajretova* glavna skupština 8 i 9 jula 1939 godine“, *Gajret*, 10 (1939), str. 188.

13 Uredništvo, „*Gajretova* glavna skupština 8 i 9 jula 1939 godine“, *Gajret*, 10 (1939), str. 175–195.

i pored toga se nije potpuno udovoljilo toj našoj nužnoj potrebi – pismenosti, jer ih je veliki procenat nepismenih u poređenju sa braćom drugih vjera.¹⁴

Kroz ovakav program oblikovao se jedan vid “institucionalnog mecenstva“, a što je društvo *Gajret* na taj način učinilo jednim od direktnih sudionika kulturno-prosvjetnog i društvenog progressa Bošnjaka. Neki od osnivača i djelatnika ovoga društva bili su čak individualne mecene, pomažući svojim dobrotvornim priložima obrazovanje Bošnjaka. Jedan od njih je, naprimjer, Ademaga Mešić, koji je stavio na raspolaganje svoju imovinu u službu kulturno-prosvjetnih ciljeva Bošnjaka.

Osvrt na *Gajretov* rad do 1939. godine s prijedlozima novih upravnih i mjesnih odbora te društvenih članova predstavljen je u izvještaju pretkonferencije za glavnu skupštinu društva.¹⁵ U izvještaju se navodi da je *Gajretovo* kulturno-prosvjetno djelovanje vidljivo u otvaranju čitaonica,¹⁶ šegrtskih domova, internatskih domova za učenike, čilimarskih škola,¹⁷ u pokretanju i realiziranju analfabetskih tečajeva itd., ali i da je stanovništvo ovo društvo doživljavalo kao nadu i spas za prosvjećivanje, zapošljavanje, stipendiranje te razne vrste drugih pomoći u Bosni i Hercegovini i Sandžaku. Časopis *Gajret* bio je prostor gdje su se mogle podijeliti informacije o novim planovima i već realiziranim idejama Kulturno-prosvjetnog društva, kako bi stanovništvo bilo u toku svih zbivanja i njegovog djelovanja. Kako se stanovništvo upoznavalo sa sve većim doprinosom Društva na polju obrazovanja djece, molbe i zahtjevi za prijem u *Gajretove* internate bili su sve brojniji. Tako, u izvještaju stoji i to da Upravni odbor *Gajreta* nije mogao udovoljiti svim molbama za prijem u internate, što su nastojali kompenzirati stipendijama koje su svake godine davali siromašnim učenicima. Godine 1939. podijeljene su 174 stipendije: učenicima gimnazije (73), građanske škole (35), medrese (19), trgovačke akademije (8), tehničke škole (10) te zanatske škole (29). *Gajret* je također pružao jednokratne pomoći učenicima visokih, srednjih i stručnih škola, tako da je 1939. godine novčana pomoć uručena ukupno 78 puta.¹⁸

Skupštine poput ove služile su da se u najboljem svjetlu predstavi dotadašnji rad društva te da prisutni mogu iznijeti svoje molbe i inicijative. Na spomenutoj *Gajretovoj* glavnoj konferenciji 1939. godine traženo je stipendiranje studenata za muzičke studije na Sarajevskom univerzitetu, stipendiranje učenika iz Maglaja za pohađanje učiteljske škole, a zatim i da se provede akcija otvaranja internata u Mostaru, izdvoji pomoć za poljoprivrednike Novog Pazara, otvaranje biblioteke u Banjoj Luci itd. Iznesena je, između ostalog, i inicijativa da *Gajret* provede ak-

14 Vehbija Muratović, „Prosvjeta Sandžaka“, *Gajret*, 5 (1940), str. 127.

15 Uredništvo, „Gajretova glavna skupština 8 i 9 jula 1939 godine“, *Gajret*, 10 (1939), str. 175–195.

16 U Sandažku su ih nazivali žarištem svakog kulturnog i prosvjetnog rada.

17 Npr: u Novom Pazaru osnovane 1923. godine, zatim u Novoj Varoši.

18 Danijal Samokovlić, „Stipendije i Jednokratne pomoći“, *Gajret*, 7-9 (1939), str. 132.

ciju da se kod privrednika ili zanatlija u BiH smjesti što više bošnjačke djece na zanat kako bi ih podučili praktičnom poslu, a potom i da se muslimanski seljaci upućuju na Seljačko sveučilište u Zagrebu o trošku *Gajreta*, kao i da se obrazovanje muslimanskih seljaka uopće postavi na praktičnu i korisnu osnovu. Pošto je uočeno da je broj prosvjetnih radnika Bošnjaka u odnosu na druge nacionalne skupine manji, od *Gajreta* je traženo da stipendira učenike i studente za zvanja prosvjetnih radnika. Na spomenutoj konferenciji prije prezentiranja zahtjeva, učesnici su izrazili zahvalnost na već učinjenim *Gajretovim* doprinosima u raznim gradovima: Sarajevu, Trebinju, Mostaru, Maglaju, Tuzli, Novom Pazaru, Novoj Varoši, Sjenici, Trebinju itd. U izvještaju skupštine prikazan je intenzitet i smjer dotadašnjeg djelovanja *Gajreta*, te pružena prilika za raspravu i odlučivanje o narednim koracima. Pored spomenutih većih projekata, doprinos društva *Gajret* vidljiv je i u nekim manjim projektima, kao što su, naprimjer, besplatne instrukcije za siromašne učenike svake godine u Banjoj Luci. Tako su, naprimjer, 1939. školske godine održane instrukcije za sve bošnjačke učenike srednjih škola.¹⁹ Kroz ovakav vid organizacije nastave članovi Društva nastojali su dati podršku u sticanju neophodnog znanja za nesmetan nastavak školovanja učenicima koji su pokazali takvu obrazovnu potrebu ili interes. *Gajret* je pratio i školski uspjeh pitomaca kako bi pravovremeno reagirao ako bi neko od učenika imao potrebu za pomoći, ili, pak, boljim učenicima obezbijedio kontinuitet stipendiranja na višoj razini školovanja. U školskoj 1938/1939. godini, školski uspjeh 329 pitomaca bio je zadovoljavajući; 225 učenika postiglo je vrlo dobar i dobar uspjeh – od čega su 144 pitomca bila iz Sarajeva. Najveći broj učenika je bio je Realnoj gimnaziji (130), a po tridesetak učenika u Ženskoj realnoj gimnaziji, Učiteljskoj školi, građanskim, srednjim tehničkim školama, trgovačkim i zanatskim školama. Najmanji broj učenika upisan je u šumarske škole, niže medrese, ženske islamske vjerske škole itd.

O doprinosu *Gajreta* širenju pismenosti i prosvjećivanju građana Munib Osmanagić kaže sljedeće:

Na tim skupštinama mi stičemo potvrde da Gajretov rad postaje ne samo cifarski sve bolji, nego i sve obimniji po broju dužnosti i zadataka u koje ulazi. Njegova aktivnost ne ograničava se više samo na jedan određen posao, koji je u prvo vrijeme bio u podizanju i stvaranju kadra naše školovane inteligencije. Ona već ide mnogo dalje uporedo sa zahtjevima savremenog života, a Gajret po tim svojim inicijativama postao je izraz mnogih životnih stremljenja našeg muslimanskog elementa i najljepši predstavnik njegovog kulturnog progressa; postao je, zapravo njegovo kulturno lice i jedan od prvih i odlučujućih faktora na pripremanju njegove bolje budućnosti.²⁰

19 Uredništvo, „Besplatne instrukcije za siromašne muslimanske učenike“, *Gajret*, 6 (1939), str. 116.

20 Uredništvo, „Gajretova glavna skupština 8 i 9 jula 1939. godine“, *Gajret*, 10 (1939), str. 187.

Časopis *Gajret*

Glasnik društva *Gajret*, pod istim nazivom djelovao je od 1907. do 1941. godine. Glasilo je od 1914. do –1921. godine „radi svog otvorenog nacionalnog stava, bilo stavljeno van zakona i njegov rad obustavljen“.²¹ Kako je i samo društvo u svojoj osnovi imalo kulturno-prosvjetni anagažman, tako je i uredništvo časopisa *Gajret* pratilo kulturno-prosvjetna dešavanja, dajući istovremeno priliku uvaženoj bošnjačkoj inteligenciji da piše značajne tekstove o odgoju i obrazovanju i za odgoj i obrazovanje. Važno je spomenuti da je veliki broj tih intelektualaca od *Gajreta* pripmao pomoć kroz stipendije i besplatne internate, pa su se na taj način, kao i svojim društvenim angažmanom na drugim poljima, nastojali odužiti ovom kulturno-prosvjetnom društvu. *Gajret* je, između ostalog, ostavljao prostora za njihovu afirmaciju kao, naprimjer, historičara, književnika, pedagoga, filozofa itd. Bošnjačku inteligenciju tog perioda odlikovala je svestranost u nauci, jezicima, zanimanjima i društvenim djelovanjima. Časopis je bogat različitim sadržajima iz savremene književnosti, islamske vjere, prirodnih i društvenih nauka. Poseban akcent pri analizi sadržaja časopisa stavit ćemo na tekstove o školstvu, odgoju i obrazovanju Bošnjaka. *Gajret* se može pohvaliti da su:

u listu *Gajret* saradivali naši najjači pedagozi i narodni prosvjetitelji. Neće se pretjerati ako se ustvrdi da je u *Gajretu* dao jedan dio svojih najboljih radova Hamdija Mulić, jedan od najboljih praktičnih naših pedagoga. Uz njega se treba sjetiti i imena merhum Sulejmana Mursela poznatog kulturnog i pedagoškog radnika.²²

Uredništvo *Gajreta* konstatovalo je da je „njegova aktivnost priznata i opšte poznata. On je, kao glasnik našeg najstarijeg, najjačeg i najaktivnijeg, društva *Gajret*, zračio kroz više generacija i bio izraz i afirmacija našeg kulturnog stvaranja.“²³

Opsimenjavanje bošnjačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini

Stanje školstva jedne države slika je te države. U Bosni i Hercegovini u to vrijeme bilo je relativno mnogo nepismenog stanovništva, posebno iz ruralnih sredina. Uočavajući potrebu za opismenjavanjem i prosvjećivanjem stanovništva, u časopisu *Gajret* posvećena je velika pažnja seoskom stanovništvu, naročito

21 Uredništvo, „Na pragu trećeg decenija (List *Gajret* ulazi u dvadesetprvu godinu)“, *Gajret*, 1-2 (1940), str. 6.

22 Uredništvo, „Na pragu trećeg decenija (Lista *Gajret* ulazi u dvadetprvu godinu)“, *Gajret*, 1-2 (1940), str. 6.

23 Uredništvo, „Na pragu trećeg decenija (Lista *Gajret* ulazi u dvadetprvu godinu)“, *Gajret*, 1-2 (1940), str. 6.

opismenjavanju stanovništva, kako djece, tako i odraslih, te poticanju za školovanje i učenje. Pored priloga o djelovanju društva *Gajret* u pojedinim seoskim predjelima, bilo je i tekstova poput: „Čuvajmo selo“,²⁴ „Rad u narodu“,²⁵ „Trebalo ozbiljno početi s radom za selo“,²⁶ „Rad studentske omladine na selu“,²⁷ itd., koji govore o načinima prevladavanja nepismenosti i borbe za kulturni i prosvjetni progres Bošnjaka. Istražujući obrazovne potrebe seoskog stanovništva gospodin Mustafa Ajanović obilazi sela u Rogatici i kreira spisak tema o kojima stanovnici tog podneblja žele saznati nešto više. Svoje istraživanje o obrazovnim potrebama građana provodio je s mualimima, imamima i učiteljima koji su bili najpozvaniji da govore o potrebama stanovništva, kako bi *Gajret* mogao pripremiti predavanja o tim i sličnim temama. Prema Ajanovićevim rezultatima najčešće teme su: potreba pohađanja mekteba i osnovnih škola, buđenje svijesti o potpori narodu u osnivanju novih škola te štetnost alkohola. Ajanović smatra da je svijest o širenju prosvjete u nekim selima bila prisutna, ali je redovno školovanje za mnogu bošnjačku djecu, ipak, još uvijek bilo nepristupačno. Nastavnik Ahmed Omerhodžić piše o nepristupačnosti škola bošnjačkoj djeci kao i o navodnoj „hiperprodukciji inteligencije“. Problem hiperprodukcije inteligencije nametnula je vladajuća struktura, kojoj nije odgovaralo školovano stanovništvo. Analizirajući obrazovni sistem Omerhodžić uviđa da problem nije u osnivanju velikog broja škola, nego u neravnomjerno raspoređenim odgojno-obrazovnim institucijama u Bosni i Hercegovini. On postavlja pitanje da li je moguće da država za neke krajeve ima novaca da otvara mnoge škole, a da za druge krajeve u BiH nema dovoljno sredstava.

Trebalo znati da su se donesene mjere za sprečavanje navale omladine u srednje i visoke škole, a naročito reduciranje srednjih škola i uvođenje školarine, najviše pogodilo Bosnu i Hercegovinu i Sandžak, a uglavnom njen prosvjetno i privredno zaostali dio žiteljstva-bosansko hercegovačke muslimane. Jer kad se statistički uporede podaci o broju srednjoškolaca i studenata u našoj državi, pada naročito u oči nesrazmjerno maleni broj muslimana u srednjim i visokim školama.²⁸

Obrazovna politika očito je bila kreirana prema željama vladajućih struktura, a ne prema stvarnim obrazovnim potrebama društva. O ovakvom stanju izvještava i i Husejin Đogo Dubravić pod pseudonimom Podhumski,²⁹ kritizirajući vladajuću strukturu u *Novom Beharu* te ističući nepravdu koja je nanesena pojedinim banovinama u kojima je većina bošnjačko stanovništvo. Međutim, najlakše je bilo

24 B. Bašić, „Čuvajmo selo“, *Gajret*, 11 (1939), str. 202.

25 Mustafa Ajanović, „Rad u narodu“, *Gajret*, 11 (1939), str. 235.

26 Hamdija Mulić, „Trebalo ozbiljno početi s radom za selo“, *Gajret*, 1-2 (1940), str. 22-23.

27 Ahmed Kemura, „Rad studentske omladine na selu“, *Gajret*, 1-2 (1940), str. 16-18.

28 Ahmed Omerhodžić, „Postoji li kod nas hiperprodukcija inteligencije“, *Gajret*, 4 (1940), str. 76.

29 Podhumski, „Žalosno stanje bos.-herc. Muslimana na prosvjetnom polju“, *Novi Behar*, 15-19 (1939), str. 169-173.

javno opravdati nepismenost bošnjačkog stanovništva, stavljajući im na teret nezainteresiranost za obrazovanje, prosvjećivanje i kulturna zbivanja. Naime, po srijeti stoje društvene odrednice i posvećenost društvenog sistema jednom narodu. Omerhodžić jasno uviđa nekorektnost vladajućih struktura 1940. godine i piše:

Danas se više ne može tvrditi da su za to muslimani krivi, jer su muslimani već odbacili ranije predrasude i rezerve koje su imali u prošlosti i koje su kočile veći priliv muslimanske omladine u škole. Sada više ne treba nagovarati muslimanske roditelje da šalju djecu u školu, nego im treba što više omogućiti školovanje. Činjenica je da je Bosna i Hercegovina i Sandžak stalno zapostavljeni od prošlih režima za cijelo vrijeme zajedničkog života u slobodnoj narodnoj državi, nameće sadašnjoj a i svim budućim vladama jednu od glavnih dužnosti da prosvjete i školstvu ovih krajeva posveti što veću pažnju i da se većim kreditima za prosvjetu ovih krajeva isprave sve greške ranijih režima.³⁰

Ovakav nepravedan i neravnopravan pristup, smatra Omerhodžić, proizvest će višak kadra, koji nadmašuje potrebe jedne sredine u odnosu na drugu u kojoj je taj kadar deficitaran. Ovakva obrazovna politika, naravno, dovodi do nerazvijenosti i prosvjetnog i kulturnog zaostajanja pojedinih krajeva s bošnjačkim stanovništvom. Očito je ciljano da se onemoguću djeci redovno školovanje u tim krajevima, jer vladajuće strukture nisu brinule za ovu nacionalnu grupu. Bošnjaci su se pak borili na svoj način na ovom i drugim društvenim poljima, s tim da su zazorno tragali za očuvanjem svog identiteta.

Nadalje, izvještaj o radu *Gajreta* u ruralnim sredinama donosi pročelnik Umjetničke sekcije Mjesnog odbora *Gajreta* u Sarajevu Vejsil Hadžibegić. U *Izvještaju Gajretovog rada u narodu*³¹ prikazana su Gajretova popularna predavanja koja su realizirana u toku ramazana. U 17 gradova širom Bosne i Hercegovine i Sandžaka održano je niz predavanja: „O radu i štednji“, „O psovki“, „O životu i radu Muhameda, a.s.“, „O suzbijanju nemoral“, „O alkoholu“, „O čistoći“, „Venerične bolesti“, „Zarazne bolesti“, „O odgoju djece“, „Islam i nauka“, „O higijeni“, itd. Predavanja su realizirali svršenci Više pedagoške škole, poljoprivredni referenti, alimi, direktori građanskih škola, bivši pitomci *Gajreta* i ljekari. Predavanja su najčešće održavana u prostorijama društva *Gajret* ili prostorijama nekih drugih prosvjetnih društava (npr. *Fadileta*, *El-Hidaje* itd) i džamijama. Ovim predavanjima nastojao se afirmirati prosvjetni rad s bošnjačkim stanovništvom. Tako Ahmed Kemura piše 1940. godine da je jedan od načina prosvjećivanja seoskog stanovništva bilo aktiviranje studentske omladine. Njihov angažman u nacionalnim organizacijama i pokretima odnosio se na razne studentske aktivnosti, staleške, kulturne i političke. Naime, studentska omladina imala je ulogu da potakne emancipaciju naroda na selu. Oni su bili podučeni kako da rade s

30 Ahmed Omerhodžić, „Postoji li kod nas hiperprodukcija inteligencije“, *Gajret*, 4 (1940), str. 76.

31 Vejsil Hadžibegić, „Rad u narodu-Gajretova popularna predavanja“, *Gajret*, 9 (1939), str. 142-147.

odraslim osobama, koje će metode koristiti pri realizaciji pripremljenih predavanja. Kemura izdvaja:

Grupa od 20 studenata sistemski se spremala za svoj prvi organizovani odlazak na selo. Na 2-3 mesta pre odlaska činjene su pripreme, izrađena su i poslije diskusije umnožena predavanja iz oblasti prosvete (o potrebi školovanja, pismenosti, stručnom obrazovanju, kulturnom podizanju, prosvetnim ustanovama itd.); higijene (...); veterinarstva (...); zadrugarstva (...); socijalne ekonomije (...) i vjerska (Islamska). Držanje ovih predavanja nije bilo zamišljeno katedarski, već prigodno u obliku slobodnog razgovora na svakom mjestu, na njivi, u kući, u kafani, na dovi, na džumi, na sijelu, među omladinom, ženama, radnicima itd. Na početnim sastancima u Gajretovom domu studentima je održan čitav jedan tečaj o metodama rada na selu od strane iskusnih stručnjaka iz raznih oblasti.³²

O životnim prilikama i školovanju djece na selu i gradu piše i vrsni poznavalac pedagoške nauke Hamdija Mulić, koji se inače u svom pedagoškom radu bavio položajem djeteta u društveno-prosvjetnom kontekstu (i pedocentrizmom).³³ U ovom tekstu od odgojno-socijalnih agenasa Mulić izdvaja porodicu kao primarnu odgojnu zajednicu, zatim odgojno-obrazovne institucije kao sistemsku odgojnu zajednicu, te naposljetku društvo kao najširi odgojni kontekst. Kako bi čitateljima približio položaj djece u društvenoj zajednici, on nastoji opisati društveni kontekst u kojem ta djeca odrastaju. Nakon ukidanja čiflučkog prava, a koje je dovelo do zastarijevanja nekih zanata kojima su se Bošnjaci bavili u gradovima, to stanovništvo ostaje u nezavidnom položaju, postajući građanstvom nižeg reda. To najbolje ilustrira primjer da su se ljudi na selu bavili poljoprivredom kako bi sebi obezbijedili egzistenciju.³⁴ Mulić, između ostalog, kritizira seoskog čovjeka koji je nezainteresiran da školuje svoju djecu te smatra izuzetno nepravednim i nekorektnim to što roditelji svoju djecu ispisuju iz škola ili ih ne upisuju nikako jer im služe kao radna snaga na selu, dok, na drugoj strani, djeca u gradu rade poslove poput nošenja kofera putnicima, prodaje novina itd. Iako je veći broj škola, biblioteka i čitaonica smješten u gradovima, i dalje je česta pojava da se prekida školovanje u gradu. On naglašava da svako dijete ima pravo da mu se omogući prilika i uslovi za nesmetano obrazovanje, stoga poziva privatna i javna društva da reagiraju i aktiviraju se u vezi s pitanjem odgovornosti roditeljstva za ovakvu situaciju. On navodi da je pismenost stanovništva u gradu znatno bolja od pismenosti u ruralnim sredinama. Za grad se učinilo mnogo toga kroz rad kulturnih društava, koja su pomogla školovanje hiljadama mladića koji su činili ondašnju građansku inteligenciju. Angažman kulturnih društva u gradu ogleda

32 Ahmed Kemura, „Rad studentske omladine na selu“, *Gajret*, 1-2 (1940), str. 17.

33 Pedocentrizam je smjer u pedagogiji prema kojem je dijete u centru odgojnog procesa. Osnovno polazište odgajanja jeste dječija narav, s dječijim sklonostima, interesima, potrebama te njegovim individualnim mogućnostima.

34 Hamdija Mulić, „Naše životne prilike i dijete“, *Gajret*, 2 (1941), str. 43-45.

se u otvaranju čitaonica, klubova, narodnih knjižnica, univerziteta, učeničkih domova itd.³⁵ Međutim, kada je riječ o odgoju u gradu, Mulić kaže da se pod utjecajima "lažne civilizacije" narušava svetost porodice, mada se te porodice i dalje bore za „čuvanje starih amaneta, poštivanja kućnog praga, porodičnu čistoću i kućni mir“, dok u seoskim porodicama nema utjecaja zlih poroka, pa „seljak bolje čuva lijepu osobinu naše rase, više štuje vjeru, ponos i obraz. Zato je seosko školsko dijete plemenitije i duševnije. Divno se daje prosvjeđivati samo da mu se uz to dadu povoljne prilike.“³⁶ Mulić posebno naglašava važnost prosvjeđene žene za odgoj djece, navodeći kako je temelj svake porodice majka. Ona treba biti obrazovana i pismena kako bi mogla upućivati i odgajati svoju djecu. Također, smatra da je majka koja je "odgojena da bude majka" u stanju graditi porodicu na temeljima iskonskih vrijednosti. Kako bi se osjetio progres u kući, potrebna je promjena društvene percepcije žene, porodice i djeteta.

...da se i u muslimansku kuću uopće unosi razuman način života za to je u prvom redu potrebno prosvjetiti ženu... Samo prosvjeđena žena unaprijeđuje porodicu, samo prosvjeđena i dobro odgojena majka dobro odgaja djecu. Kakva djeca takva nam i budućnost.³⁷

Nadalje, on u tekstu „O radu na selu i za selo“ nastoji upoznati čitaoca o radu na suzbijanju nepismenosti, te o važnosti opće prosvjeđenosti naroda. Mulić navodi da je sramotni žig društvene zajednice enormna cifra nepismenog stanovništva na selu. On smatra da je nepismenost izvor svih nedaća bošnjačkog stanovništva, ali i beznadežnog položaja seljaka u političkom, privrednom i kulturnom smislu. Proces opismenijavanja i prosvjeđivanja stanovništva najčešće su realizirale vakufske direkcije kroz analfabetske tečajevе.

U nas se, doduše, počelo još davno na širenju pismenosti. Nešto se činilo inicijativom države, a nešto i od strane naših kulturnih društava. Ali sav taj rad, prema opsežnosti širokih narodnih masa, išao je puževim korakom. Međutim, u izgledu da je to do sada najozbiljnija akcija među muslimanima u ovome radu povedena skoro inicijativom Ulema medžlisa i Vakufske direkcije u Sarajevu. Ova je akcija izdala i početnicu, posebno pisanu za naše prilike, u 50 hiljada primjeraka. Do sada se za dvije godine održalo oko 100 analfabetskih tečajeva i naučilo pisati oko 5 hiljada tečajaca. Naravno, da je i ovaj uspjeh vrlo skroman, jer ako bi se ovako išlo, trebaće čekati nekih 50 godina da se postigne potpuni uspjeh.³⁸

Analfabetski tečajevi su kursevi ili edukacijski programi čiji je cilj usvajanje osnovnih saznanja ili praktičnih umijeća. Ovakav oblik nastave ispunjavao je sve odrednice didaktičkog trokuta: učitelja / predavača, polaznike, tj. grupu djece ili odraslih i nastavni sadržaj. Analfabetski tečaj (analfabetizam – nepismenost) jeste program koji je veoma

35 Hamdija Mulić, „Trebа ozbiljno početi s radom za selo“, *Gajret*, 1-2 (1940), str. 22-23.

36 Hamdija Mulić, „Naše životne prilike i dijete“, *Gajret*, 3 (1941), str. 65.

37 Hamdija Mulić, „Naše životne prilike i dijete“, *Gajret*, 3 (1941), str. 64-69.

38 Hamdija Mulić, „Trebа ozbiljno početi s radom za selo“, *Gajret*, 1-2 (1940), str. 23.

često korišten za opismenjavanje stanovništva, stoga „Gajret svim svojim silama nastoji da nepismenost sasvim iskorijeni analfabetskim tečajevima koje svuda otvara“.³⁹

Mustafa Mirica, *Gajretov* pitomac, piše tekst o potrebi analfabetskih tečajeva, kao jednog od načina rješavanja problema nepismenosti. On donosi statističke podatke o nepismenosti stanovništva iz popisa 1931. godine. Mirica smatra da je pismenost alat za borbu protiv iskorištavanja nepismenog bošnjačkog stanovništva, u kojoj pobjedu može postići njegova snažna intelektualna elita. On nudi metode rada i objašnjava grupni i individualni oblik rada s nepismenim stanovništvom. Mirica zapaža da je u nekim selima „razvijenija svijest“ o pismenosti i prosvijećenosti, pa, između ostalog, navodi da se u mektebima djeca poučavaju latinici i ćirilici, budući da ne postoji nijedna obrazovna institucija u tom mjestu. Potrebu za individualnim pokretanjem analfabetskih tečajeva uvidjeli su prof. Učiteljske škole g. Aleksandar Mužinić i Mustafa Mirica. U tom njihovom projektu pomogli su im učenici srednje Učiteljske škole, koji su kao predavači tokom raspusta organizirali tečajeve za prijavljene polaznike.

Danas je svako povezan u radu na suzbijanju nepismenosti, pa i sama srednjoškolska omladina. Svijetao primjer u tome pogledu jeste nekoliko učenika Učiteljske škole u Mostaru, koji vode tečaj sa preko stotinu polaznika, pretežno muslimanskog svijeta. Oko organizacije tečaja, u radu za prikupljanje nepismenih, veoma su bili aktivni Gajretovi pitomci—učenici Učiteljske škole. Radi boljeg uspjeha rad je podijeljen na pet odjeljenja u kojima predaju oni koji su najpozvaniji za rad u širokim narodnim slojevima - učiteljski kadar.⁴⁰

Često su analfabetski tečajevi individualno pokretani. Naprimjer, bivši *Gajretovi* pitomci g. Nazif Oručević i učitelj Fazlagić organizirali su analfabetski tečaj za žene u selu Višnjići i Čeljevo. Taj tečaj svakodnevno je pohađalo 85 žena i djevojaka u oba spomenuta sela. Organiziranje analfabetskih tečajeva često je služilo ne samo za opismenjavanje stanovništva nego i za organiziranje kulturno-prosvjetnih druženja i predavanja različitih sadržaja. U časopisu *Gajret* navedeni su pozitivni primjeri aktivnog analfabetskog tečaja u Čapljini i Sandžaku, na kojima su nastavnici, izlazeći iz okvira klasičnog opismenjavanja, svoje polaznike podučavali sadržajima iz različitih nauka.⁴¹ Prijedlog pitomaca *Gajreta* bio je da bošnjačka inteligencija u Sandžaku kroz analfabetske tečajeve pripremi i korisne tematske sadržaje. Također, predloženo je da takva predavanja realiziraju učenici i studenti iz Sandžaka, koji su svoj obrazovni put nastavili izvan Sandžaka.⁴²

Jedna od zamjerki koju je Mulić imao na organiziranje analfabetskih tečajeva jeste gubitak kontinuiteta u učenju i korištenju naučenog, što bi rezultiralo zaboravljanjem naučenoga. Pismenost je samo osnova prosvjećivanja, nikako ne krajnji cilj. Razmatrajući dublje ovaj problem Mulić navodi problem neprosvijećivosti našeg seljaka. Čak i oni koji su pohađali mektebe i škole te naučili pi-

39 Vehbija Muratović, „Prosvjeta Sandžaka“, *Gajret*, 5 (1940), str. 127.

40 Mustafa Mirica, „Otvaramo analfabetske tečajeve“, *Gajret*, 1-2 (1940), str. 31.

41 Uredništvo, „Gajretov analfabetski tečaj u Čapljini“, *Gajret*, 5 (1940), str. 111.

42 Uredništvo, „Analfabetski tečajevi i popularna predavanja“, *Gajret*, 5 (1940), str. 125.

sati i čitati zaboravljali su naučeno jer su se bavili poslovima koji nisu zahtijevali primjenu tog znanja. Ovakav problem zahtijeva sistematsko rješenje, a kao jedan od izlaza iz neprosvijećenosti Mulić navodi otvaranje biblioteka i čitaonica, kako bi stanovništvu bile dostupne knjige i listovi u svakom trenutku.

Pored vlastitih prostorija za priredbe, *Gajret* je posjedovao i čitaonice u većini gradova. Čitaonice su služile za aktivnosti ovog društva. Organizacija i funkcioniranje čitaonica bazirali su se na zakonskim odredbama koje su predviđale njihovo održavanje iz vlastitih sredstava, što je društvo *Gajret* ispunjavalo.

Uloga čitaonica (kiraethana) bila je značajna u prilagođavanju Bošnjaka novim prilikama, ali i u opismenjavanju, te mjesto realizacije priredbi, zabava, kulturno-obrazovnih susreta. Uz čitaonice su otvarane biblioteke bogate knjigama iz *Gajretovih* fondova, a bilo je prostora i za umjetničke sekcije, poput muzičke i likovne. Društvo *Gajret* nastojalo je često organizirati muzičke susrete, druženja, obilježavanja važnih datuma u tom gradu itd. Cilj je bio da se građani međusobno druže, da raspravljaju o intelektualnim temama, razmjenjuju planove djelovanja *Gajreta*, te buđenje svijesti o potrebi školovanja omladine. Većina *Gajretovih* čitaonica nekada su bile muslimanske čitaonice.

Nakon sarajevske (1889. godine) počelo je širom Bosne organiziranje sličnih čitaonica (u Banjoj Luci, Tuzli, Brčkom, Prozoru, Tešnju i drugim gradovima). Ukupno je 1911. godine u Bosni i Hercegovini bilo 116 muslimanskih čitaonica, čiji je osnovni vid djelovanja bio u opismenjavanju svojih članova, što se vršilo kroz razne tečajeve i predavanja koja su organizirana u čitaonicama. Tako se ove čitaonice pojavljuju ne samo kao preteča kulturno-prosvjetnih društava, nego nastavljaju egzistirati paralelno kao organski dio novoosnovanih kulturno-prosvjetnih društava. Mnoge čitaonice su nakon 1903. dio prihoda sakupljenih sa zabava davale u fond društva "Gajret" za školovanje muslimanske djece.⁴³

Čitaonice su posjedovale dovoljan broj knjiga za sve korisnike, a bile su također pretplaćene na neke od nacionalnih i stručnih listova. *Gajret* je imao čitaonice u Stocu, Foči, Vlasenici, Bijeljini, Gackom, Sjenici, Oštroc, Doboju, Kupresu, Prijepolju, Pljevlju, Novoj Varoši, Bileći, Zavidovićima, Olovu, Puračiću i Sarajevu.⁴⁴

Prosvjeta Bošnjaka u Sandžaku

Pismenost Bošnjaka u Sandžaku bila je na znatno niskom nivou. Kako je mali broj učenika bošnjačkog stanovništva pohađao nastavu, tako je mali broj Bošnjaka bio društveno angažiran. Broj učenika obuhvaćenih školstvom najbolje pokazuje stanje tog naroda. Na *Gajretovoj* konferenciji Prašo Latif⁴⁵ iznio je problem

43 Husnija Kamberović, *Historija preporoda – STO GODINA "PREPORODA" (1903–2003)*, (2003), <http://preporod.ba/o-bzk-preporod/historija-preporoda/>.

44 Vejsil Hadžibegić, „Rad u narodu-Gajretove čitaonice i klubovi“, *Gajret*, 9 (1939), str. 143-145.

45 Uredništvo, „Gajretova glavna skupština 8 i 9 jula 1939 godine“, *Gajret*, 10 (1939), str. 175-195.

prosvjete Bošnjaka u Sandžaku, posebice grada Sjenice. On navodi podatke kako je od 3 000 stanovnika 75% muslimansko stanovništvo, a samo je 5% činovnika muslimana, dok je samo jedan učitelj Bošnjak iz Sjenice. On ovakve statističke uvide smatra zastrašujućim. U 14 osnovnih škola od svih učenika 15% je Bošnjaka, a 2% Bošnjakinja. Zatim, građanska škola u Sjenici imala je 1938. godine 7 učenika ove nacionalnosti, od kojih je samo jedan učenik završio razred te godine. Ovakvi podaci govore o neuključenosti bošnjačkih učenika u redovno školovanje iako je postojao Zakon o obaveznoj nastavi iz 1911. godine, koji je predviđao obavezno pohađanje nastave za učenike koji su stasali za školu. Značajniji broj učenika, tačnije njih 58 pohađalo je i do 1939. godine završilo Gajretovu ćilimarsku školu u Novom Pazaru. Time je pružena prilika svršenicama ćilimarske škole da se kasnije bave ćilimarstvom i izdržavaju svoje obitelji.

Gospodin Ćamil Selmanović poznajući obrazovne prilike Sandžaka moli *Gajret* da pitomce iz Sandžaka primi u učiteljske škole, kako bi za 4–5 godina Sandžaku imao svršenika te škole, tj. spremn učiteljski kadar. Važno je spomenuti da je *Gajretov* ogranak koji su osnovali učenici gimnazije u Novom Pazaru djelovao potpomognut sredstvima iz sarajevskog ureda *Gajreta*.

O ulozi *Gajreta* u prosvjećivanju naroda u Sandžaku piše Vehbija Muratović u svom tekstu „Prosvjeta Sandžaka“.

Gajret je Sandžaklijama prvi razvio svijest preko svojih čitaonica i javnih predavanja, i ukazao na nužnost školovanja ako se hoće opstanak i napredovanje. No sandžaklije se pak nijesu mogli školovati, budući su ekonomski pali na niske grane.⁴⁶

Već smo spomenuli doprinos koji je *Gajret* dao kroz otvaranje škola, analafetskih tečajeva, biblioteka i čitaonica, kompletan koncept kutlurno-prosvjetnog djelovanja društva te buđenje svijesti sandžačkih Bošnjaka o važnosti školovanja. Zamjenik državnog tužioca Bekir Omersoftić napominje da Sandžak treba pomoć iz Sarajeva, a da su im i ostali gradovi u Bosni i Hercegovini dužni pružiti podršku u širenju pismenosti.

Valja rad tamo više nego utrošiti. Valjalo bi naročito još uvijek propagirati školovanje mladog naraštaja i izučavanje modernih zanata, širiti zadrugarstvo, koga oni ni u povojima nemaju, a općenito kazano, podići duh samovrijednosti i samopouzdanja. To bi bila njihova goruća potreba, a naša dužnost, pa ako s naše strane bude dovoljno inicijative, a s one strane bolje, ozbiljnosti i svjesnosti svog položaja, tada ćemo mi postati istinski jednaki. U tom slučaju dva će biti jača nego jedan sam.⁴⁷

Usljed veoma loših ekonomskih uslova bošnjačkog stanovništva Sandžaka, mnoga djeca se nisu mogla školovati. *Gajret* je nastojao stipendirati što veći broj djece, znajući da je to jedini način kontinuiranog obrazovanja. Najveći obrazovni pomak

46 Vehbija Muratović, „Prosvjeta Sandžaka“, *Gajret*, 5 (1940), str. 128.

47 Bekir Omersoftić, „Odnos Bosne prema Sandžaku“, *Gajret*, 13 (1939), str. 238.

omogućila je izgradnja srednje škole Velika medresa Kralja Aleksandra I u Skoplju, koja je osnovana kao “puna srednja škola i realna gimnazija“. Za njeno osnivanje zaslužan je gospodin Hasan Rebac kao načelnik Ministarstva vjera, koji je uz pomoć Bošnjaka koji su dali svoje priloge za izgradnju škole završio zamišljeni projekat otvaranja srednje škole. Velika medresa slovila je za prestižnu školu i bila je u istom rangu kao i gimnazija. Upis učenika iz Sandžaka u ovu školu otežavala je finansijska situacija. Naime, obezbijedeno je finansiranje smještaja za samo 15 učenika, dok su ostali upisani učenici morali samostalno snositi troškove. Nakon završetka ove medrese učenici su školovanje mogli nastaviti na Višoj islamskoj šerijatskoj teološkoj školi u Sarajevu i u drugim vjerskim fakultetima u inostranstvu, npr. na al-Azharu. Zahvaljujući ovoj Velikoj medresi, učenici iz Sandžaka često su nastavljali školovanje i na pravnom fakultetu u Beogradu. Jedna od značajnijih medresa u to vrijeme bila je medresa u Prijepolju, sa tridesetak učenika upisanih 1939/40. godine, te Novopazarska reformirana medresa s nižim tečajem Isa-begove medrese u Skoplju.⁴⁸ Muratović analizirajući stanje školovanja Bošnjaka u Sandžaku napominje potrebu da roditelji promijene stav o školi, te da sami motiviraju svoju djecu da se školuju, jer je to prije svega vjerska pa svjetovna dužnost. On kod čitatelja nastoji probuditi svijest da je manje prosvijećeno stanovništvo uvijek podređeno drugima.

Naša bi želja bila, isto tako, da naši sandžački muslimani – roditelji - ne gledaju više poprijeko na škole jer treba da znaju da u tako teškoj privredno-ekonomskoj, vjersko-moralnoj i prosvjetnoj krizi možemo stvoriti bolju egzistenciju i budućnost tek onda, ako uvidimo da je prosvjeta naša najnužnija potreba i da je ona jedno spasonosno sredstvo, pomoću kojeg ćemo otkloniti svestranu bijedu i mnogobrojne nedaće. Uostalom, ne treba skinuti sa uma, da je školovanje i prosvjećivanje, od osnovnog do najvišeg, naša prva vjerska dužnost (farz ajn). Zato ne ostavite djecu slijepu i takmičite se sa drugim kulturnim narodima-ako nećete da nas točak zle sudbe skrši. Narodi koji su prosvjetu pretpostavili svemu drugome najsređeniji su narodi, koji gospodare drugima-manje prosvijećenim.⁴⁹

Uloga Islamske zajednice u prosvjećivanju stanovništva

O aktivnoj i pasivnoj ulozi, ispravnom i pogrešnom djelovanju uposlenika Islamske zajednice u prosvjećivanju narodnih masa pisano je u mnogim *Gajretovim* tekstovima. Uredništvo *Gajreta* donosi zanimljiv tekst, koji je prvobitno objavljen u skopskom muslimanskom listu *Naš put*, pod nazivom „Vjerski odgoj naše mlade inteligencije“ džematskog imama Ibrahima Maslića,⁵⁰ Uredništvo *Gajreta* ograđuje se da to nije nužno mišljenje uredništva *Gajreta*, koje se ne slaže sa svim što je Maslić napisao.

48 Vehbija Muratović, „Prosvjeta Sandžaka“, *Gajret*, 5 (1940), str. 126-130.

49 Vehbija Muratović, „Prosvjeta Sandžaka“, *Gajret*, 5 (1940), str. 129.

50 Ibrahim Maslić, „Vjerski odgoj naše mlade inteligencije“, *Gajret*, 11 (1939), str. 203.

Uistinu je zastrašujući njegov stav da se obrazovanje omladine treba temeljiti i zadržavati na islamu, a ne na svjetovnim naukama, koje on naziva „hrišćanskim“. Postavlja se pitanje da li je dio Islamske zajednice doista nazadovao stavljajući okove bošnjačkoj omladini, sputavajući razvijanje njihovog intelektualnog duha, braneci djeci iz naroda da se obrazuju i šire svoje vidike izvan onoga što se smatralo da vjera nalaže. O ulozi Islamske zajednice u emancipaciji i obrazovanju bošnjačkog stanovništva u nastavcima piše Mustafa Mehić.⁵¹ On smatra da je neprosvijećenost rezultat nespremnosti muslimana da prate savremene tokove života, da prihvataju promjene i da se prosvjećuju i izvan islamskih nauka. Između ostalog, on kritizira i islamsko sveštenstvo zbog trenutnog moralnog i društvenog raskola, tj. njihovo neuključivanje u kulturni progres muslimana ili uključivanje na neadekvatan način.

Onda, kada je narod trebalo ohrabriti i pravom stazom uputiti, kada mu je trebalo otvoreno i iskreno iznijeti pravo i nepotvoreno učenje islama, kad je bila prijeka potreba naglasiti mu značaj tolerancije i istaći visoki položaj koji islam daje nauci, pa ma otkud ona dolazila, tada, eto naš sveštenik, onaj niži kao i onaj više zabavljao je svijet pričama i hikajama koje katkad nisu imale nikakve veze sa stvarnim životom, ako već nisu bile i u očitopj opreci sa islamskim učenjem. Iako se točak vremena i suviše brzo okretao i donosio sobom život koji se morao primati ma koliko bio tuđ i neukalufjen, našem svešteniku rijetko je kada padalo na um da savrni sve potrebe novog života s islamskim učenjem.⁵²

Mehić također izdvaja da su se drugi narodi okoristili dobrom voljom i trezvenošću svojih sveštenika, pa su uspjeli pratiti novije trendove u nauci i društvenom životu, dok je Islamska zajednica odbijala reforme rada i škole isključivo iz neznanja. Islamski učitelj – poslanik Muhamed, a.s. – nikada ne bi posustao pred takvim izazovima, smatra Mehić. U narednom tekstu on, između ostalog, kritizira ulemu što zatvara vrata muslimanskom narodu pred naukom i kulturom naglašavajući da je dužnost svakog muslimana i muslimanke da “traži nauku“. Naime, uloga vjerskih službenika u narodnom prosvjećivanju leži u traganju i pronalaženju načina kako probuditi svijest naroda, kako im približiti vjerska pitanja koja se tiču svakodnevnog života. Mehić savjetuje da imami koriste priliku kada se seljaci okupe da održe predavanja o važnosti rada i ulaganja truda u posao koji se radi. On oštro osuđuje “ljenštinu“ i “prosvjećenje“ kao posljednju opciju za kojom musliman smije posegnuti. Duštveni problemi i nedaće koje su zadesile muslimansku porodicu traže spremnost od imama da u svakom trenutku daju podršku svima bez izuzetka. Autor strogo kritizira imame koji dozvoljavaju zanemarivanje i zapuštanje sredine u kojoj rade, pozivajući ih da se ogledaju na Poslanikov, a. s., trud i rad s narodom koji je predvodio. Smatra da imam mora biti što je i Poslanik bio, uzor čestitosti, poštenja i trezvenosti, a u koga su se, kao

51 Ovaj je tekst nagrađen a napisao ga je student Više islamske šerijatske teološke škole.

52 Mustafa Mehić, „Uloga muslimanskog sveštenika na čelu (s pogledom na prošlost i prospekтом na budućnost)“, *Gajret*, 11 (1940), str. 229.

takvog, ugledali ljudi iz njegove sredine. Naime, upravo takav mora biti imam koji će na mudar način privoljeti pojedince iz svoje zajednice da djeluju na islamskom putu u cilju zadovoljstva cjelokupne zajednice. Trebalo je da vjerske starješine, smatra Hamdija Mulić, u mnogim situacijama na selima ponesu breme prosvjeđivanja građana, a zapravo su zakazale. Mulić vjerskim liderima savjetuje da rade na obrazovnom progresu Bošnjaka:

Na našim je vjerskim starješinama da u ovome pravcu porade sa više volje i s jačim razumijevanjem ovih teških prilika u narodu, koje mnogo koče opći narodni napredak, pa eto, ne daju bolju nadu ni u budućnost.⁵³

Učiteljske škole

Uvidjevši potrebu za učiteljskim kadrom u selima društvo *Gajret* osniva fond za stipendiranje učenika koji pohađaju učiteljske škole pod nazivom „Fond Dr. Avde Hasanbegovića“.⁵⁴ *Narodna uzdanica* također je imala nakanu stipendirati učenike koji bi izrazili želju da pohađaju učiteljsku školu, međutim u narodu se javljao otpor. Dobivali su prijave da roditelji ne žele da njihova djeca odlaze iz sela, već žele da završavaju trgovačke škole, te da su učenici namjerno na prijemnim ispitima griješili kako ne bi bili primljeni. Ovo umnogome govori o svijesti bošnjačkog stanovništva ili pak odbrambenom mehanizmu Bošnjaka, koji su željeli svoju djecu zadržati u porodicama, što potvrđuje i jedan tekst objavljen u *Novom Beharu*, u kojem Podhumski⁵⁵ koji govori o lošem odnosu prema učiteljima u to vrijeme.

Mulić⁵⁶ također uočava nepravedan odnos prema učiteljima Bošnjacima, ali i učenicima iz bošnjačkih porodica. Ističe da je veoma malo učitelja Bošnjaka, te da i te malobrojne Ministarstvo prosvjete veoma često regrutuje u neka nepristupačna sela u kojima nema muslimanske djece. A u sela u kojima su većina muslimansk djeca šalje učitelje drugih religija, što Mulić smatra pogrešnim. On smatra da je Bošnjake u tom periodu trebalo motivirati za obrazovanje, a to su jedino mogli uraditi njima kulturno i vjerski bliski učitelji. Nastavnik Omerhodžić⁵⁷ analizirao je obrazovne potrebe i učenika i učitelja, ukazujući na potrebu da učiteljice koje

53 Hamdija Mulić, „Naše životne prilike i dijete“, *Gajret*, 3 (1941), str. 69.

54 U znak zahvalnosti za dugogodišnji rad g. Dr. Avde Hasanbegovića, pri Glavnom odboru Gajreta u Sarajevu osniva se „Fond Dr. Avde Hasanbegovića“, iz kojeg će se svake godine školovati 3 siromašna i odlična učenika učiteljske škole, a za čije će se izdržavanje svake godine predvidjeti u redovnom budžetu Gajreta potrebne sume za tu svrhu. (Uredništvo, „Zapisnik XXXII redovne glavne skupštine društva Gajret održane 17. jula 1938. godine u Sarajevu“, *Gajret*, 10, (1938), str. 178).

55 Podhumski, Žalosno stanje bos.-herc. Muslimana na prosvjetnom polju, *Novi Behar*, broj 15-19, (1939), str 169-173.

56 Hamdija Mulić, „Naše životne prilike i dijete“, *Gajret*, 2 (1941), str. 43-46.

57 Ahmed Omerhodžić, „Naše učiteljske škole i numerus clausus za školovanje ženske omladine u njima“, *Gajret*, 6 (1939), str. 110-111.

realiziraju nastavu budu iz krajeva u kojima su odrasle, zbog poznavanja stanja i mentaliteta učenika i roditelja iz tog podneblja. Uvažavanjem ovih prijedloga izbjegla bi se distanca i nemogućnost ostvarivanja saradnje s roditeljima, koja je nužna u odgojno-obrazovnom procesu. Poštivanjem odgojnih načela jedinstvenosti i dosljednosti odgojnih faktora roditelja i učitelja omogućilo bi se da učenici lakše prihvataju školske obaveze i izgrade drugačiju perspektivu vlastitog školovanja. Dolaskom učitelja iz drugih krajeva koji ne poznaju običaje i sredinu u kojoj bivaju regrutovani da rade, ciljano se ne primjenjuju odgojni principi pozitivne orijentacije.

Omerhodžić analizira stanje učiteljskih škola prije Drugog svjetskog rata. On predstavlja rad učiteljskih škola i tržišnu vrijednost i prohodnost (*numerus clausus*) školovane ženske omladine. U javnosti 1939. godine raspravljalo se o problemu hiperprodukcije ženskog učiteljskog kadra. Omerhodžić prvo ukazuje na to da je preveliki broj kadra zastupljen u već postojećim školama, a da se nije uzimalo u obzir koliko je još potrebno otvoriti novih škola – kako bi svako naseljeno mjesto imalo školu koju djeca mogu da pohađaju. Na drugom mjestu Omerhodžić izdvaja problem nacionalne pripadnosti tog kadra. Od tadašnjih 25.142 učitelja učiteljica je bilo 12.454,⁵⁸ a svega 54 učiteljice iz reda su bošnjačkog naroda, što čini samo 0,2% učiteljica Bošnjakinja. Pod krinkom hiperprodukcije ženskog učiteljskog kadra Ministarstvo prosvjete, nastojeći izmiriti potrebe tržišta rada i učiteljskog kadra, donosi odredbu da učiteljsku školu mogu upisati samo kandidati koji su završili niže gimnazije. Ovim se znatno umanjuje broj upisanih u učiteljske škole. Nedovoljan broj prijavljenih kandidata u učiteljske škole rezultira gašenjem prvog razreda mnogih učiteljskih škola, što onemogućava školovanje i onim učenicama koji ispunjavaju uvjete. Također, zaustavljen je upis ženskih kandidatkinja u pojedine učiteljske škole. Takva odredba naišla je na veliki broj kritika, međutim neko vrijeme se i kao takva zadržala na snazi. Omerhodžić savjetuje roditelje, bošnjačku inteligenciju i sve one koji „žele brz i potpun napredak muslimana naše države“:

U školskoj godini 1939/40. godine treba otvoriti u učiteljskim školama Bosne i Hercegovine bez obzira na ostale učiteljske škole u našoj državi, ženska odjeljenja i dozvoliti upis u njih pored učenica gimnazija i građanskih škola i učenicama ženske medrese u Sarajevu. To je prva mjera koju treba poduzeti. Drugo, već sada bi trebalo raditi na otvaranju privatne muslimanske učiteljske škole, s pravom javnosti, koja bi imala tri odjeljenja: jedno odjeljenje za spremanje učiteljica osnovnih škola, drugo za učitelje stručnih škola i treće za učiteljice domaćinskih škola. Moglo bi se pomišljati da se uz sadašnju žensku medresu otvori ova učiteljska škola, koja bi uz obilniju državnu pomoć trebala što prije da otpočne sa radom.⁵⁹

Program rada učiteljske škole, ali i nastavni plan i program mijenjao se često. Tako, u školskoj 1919/20. godini školovanje u učiteljskoj školi trajalo je tri godine, školske 1920/21 godine četiri godine, a od 1929. godine pet godina. Tada

58 Podaci iz 1932. godine.

59 Ahmed Omerhodžić, „Naše učiteljske škole i numerus clausus za školovanje ženske omladine u njima“, *Gajret*, 6 (1939), str. 111.

je i donesen još jedan Zakon o učiteljskim školama. Kako je politička situacija u ratnom periodu bila nepredvidiva, donesena je Uredba o skraćenom trajanju školske 1940/41. godine za redovne učenike završnog razreda. Peti razred trebalo je da pohađa nastavu do kraja 1940. godine, a da učiteljski diplomski ispit polaže u januaru 1941. godine, prema NPP-u koji je trebalo da propiše ministar prosvjete.⁶⁰ Ubrzo nakon toga opet dolazi do promjene, jer je tokom rata obustavljen rad mnogih učiteljskih škola, pa su organizirani učiteljski tečajevi koji su trajali po pola godine. Halid Ademović u knjizi *Učiteljske škole u Bosni i Hercegovini* predstavlja stanje učiteljskih škola u ratnom periodu:

U ratnim godinama na drugoj strani u predahu borbi i rasplamsanih bitaka sa okupatorom rađala se nova učiteljska škola. Naime, nicali su učiteljski tečajevi koji su, mada kratkotrajniji osposobljavali mlade borce za učiteljski poziv. Na njima su sticali koliko-toliko spremne da prihvate ideološki prožetog vaspitno-obrazovnog rada sa najmlađima u novoj školi socijalističkog smjera i obilježja.⁶¹

Govoreći o radu učiteljskih škola u ratnim prilikama Papić⁶² i Ademović⁶³ iznose stav da su učiteljske škole „ozbiljno ranjene i da su bile žrtve fašističko-ustaškog nasilja“, mada su zadržale svoje vrijednosti i pokazale odanost humanosti i nauci.

Teškoće u nastavnom procesu učiteljskih i drugih škola tokom rata reflektirale su se na živote učitelja i nastavnika.

Pokušaji vlasti NDH da obnove rad škola nailazili su na velike teškoće i otpore nastavnika i učenika. Ustaše su nametale nove nastavne planove i programe, unosili u nastavu fašističke ideje i raspirivali mržnju prema drugim nacijama i vjerama. ... Otpušteni su, protjerivani, pa i ubijani progresivno opredjeljeni nastavni prije svega komunisti i anitfašisti.⁶⁴

Nakon rata izvršene su izmjene u nastavnim planovima i programima, posebno u programima historije, geografije, jezika i književnosti.

60 Halid Ademović, *Učiteljske škole u Bosni i Hercegovini* (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2009).

61 Halid Ademović, *Učiteljske škole u Bosni i Hercegovini* (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2009), str. 200.

62 Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941.-1918.* (Sarajevo: COJR Veselin Masleša, IRO Sarajevo, 1984).

63 Halid Ademović, *Učiteljske škole u Bosni i Hercegovini* (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2009).

64 *Pedagoška enciklopedija 1*, Nikola Potkonjak i Petar Šimleša (ur) (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Zagreb: Školska knjiga; Sarajevo: Svjetlost; Titograd: Republički zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja; Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika, 1989).

Građanske i zanatske škole

Značaj građanskih škola u svijesti javnosti bio je manje vrijedan u odnosu na gimnazije. Šefik Bešlagić piše tekst o tome koliko je važno ulagati u građanske škole, kako za privredu, tako i za kulturno-prosvjetni napredak. Autor napominje da vrijeme nakon Prvog svjetskog rata, iziskuje da se težište narodne prosvjete s kulturno-prosvjetnog rada prenese na ekonomsko-privredni rad.⁶⁵ Kako bi se odgovorilo na ovaj zahtjev, potrebno je da građanske škole iznjedre stručnjake iz različitih oblasti koji će znati iskoristiti prirodna bogatstva Bosne i Hercegovine. Zanimarivanje i umanjivanje značaja građanskih škola dovelo je do toga da se potražuju stručnjaci iz drugih krajeva, jer nema osposobljene omladine iz Bosne i Hercegovine. Bešlagić je, između ostalog, vrijednost građanskih škola vidio i u tome što se učenici osposobljavaju za praktični život, doprinoseći tako privrednom razvoju države. Bešlagić je stava da će završetkom građanskih škola učenici biti osposobljeni da privređuju sebi i doprinose društvenoj zajednici – što nije moguće po završetku gimnazije. On ističe potrebu otvaranja sličnih škola, jer smatra da dobro organizirana i osmišljena nastava u građanskim školama doprinosi praktičnom prosvjećivanju stanovništva. Analizirajući stanje građanskih škola Bešlagić piše:

Naša građanska škola prošla je i neke svoje razvojne faze. Danas ona nije više u početnom stadiju, nego u snažnom zamahu ka normalnom razvoju. Pokretna je i dosta elastična, te se prilagođava prilikama. U tom pogledu smo mnogo naučili od Francuza, koji imaju najelastičniju građansku školu. Mi danas imamo tri tipa građanskih škola: poljoprivredni, trgovački i zanatsko-industrijski. Poljoprivredni tip preovladava na selu, a ostala dva u gradu. Iako naše građanske škole postoje relativno kratko vrijeme, njihov blagotvorni rad se već osjeća. Narocito se taj rad osjeća u krajevima koji su prije 1918 godine bili pod Austro-Ugarskom, gdje su takve i slične škole počele radom još prije 50 godina. ... Danas građanska škola nije više „loša kopija“ niže gimnazije, ili nekakav „surogat“ – kako se je nekad reklo, nego je to veoma moderna i veoma korisna ustanova.⁶⁶

Građanske škole osnivane su rješenjima Ministarstva prosvjete, a njihov nastavni plan i program bio je kreiran ovisno o materijalnim sredstvima ili političkim direktivama. Građanske škole najčešće su bile mješovite, a njihov NPP sličio je gimnazijskom, mada su ih dugo percipirali kao školu između osnovne škole i gimnazije (1945. godine bivaju sve zatvorene i u njihovim prostorijama osnivaju se niže gimnazije). Papić je mišljenja da su se vladajuće strukture zapravo bojale hiperprodukcije inteligencije, pa su nastojale kočiti razvoj građanskih škola i dopustiti im da dosegnu najviše do nivoa niže polustručne škole, ne dajući im karakter općeobrazovnih škola.⁶⁷ U građanskim školama nastojala se razvijati praktična

65 Šefik Bešlagić, „U čemu je naročiti značaj građanskih škola“, *Gajret*, 2 (1941), str. 41-43.

66 Šefik Bešlagić, „U čemu je naročiti značaj građanskih škola“, *Gajret*, 2 (1941), str. 42.

67 Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941.-1918.* (Sarajevo: COJR Veselin Masleša, IRO Sarajevo, 1984).

nastava koja bi bila priprema za stručne škole, pa su NPP uređeni za trgovačka, poljoprivredna i industrijsko-zanatska usmjerenja.

Zanatskim smjerovima i zanatskim školama posvećivana je posebna pažnja u djelovanju Kulturno-prosvjetnog društva *Gajret*. To se najbolje vidjelo u otvaranju novih škola, finansiranju i stipendiranju Bošnjaka tokom sticanja zanatskih zanimanja. U časopisu *Gajret* možemo pronaći izvještaje o zanatskim školama u Trebinju, Stocu, o ćilimarskoj školi u Novom Pazaru itd. Detaljno su prikazani aktuelni nastavni planovi i programi po razredima i spisak učenika u tekućoj školskoj godini. Posebna vrijednost uređenog NPP-a jeste posvećenost pažnje i odgojnom aspektu učenica koje su pohađale ove škole, a ne samo praktičnoj primjeni stečenog znanja. Primjer ženske zanatske škole bila je *Gajretova* ženska zanatska radionica u Stocu⁶⁸ osnovana 1936. godine. Nastavni plan i program urađen je za cjelovit tečaj od tri godine. Svakim radnim danom učenici su pohađali nastavu i radili praksu od 8–13h, a petkom do 12h. Nastava se odvijala u četiri različite prostorije, koje su bile opremljene svim potrebnim nastavnim sredstvima (*Gajretovo* vlasništvo) za izučavanje stručnih predmeta. Nastavu je realizirala kvalifikovana učiteljica Vasilija Hamović. Učenice su podučavane vezenju i krojenju, nakon čega su bile u potpunosti osposobljene za samostalan rad. Tokom školovanja učenice su, pored poduke, samostalno, uz superviziju nadređenog, radile praktični dio. Također, u tom nastavnom procesu učenice su primale narudžbe, što je bio jedan od izvora zarade. Jedna polovina novca za izrađenu narudžbu pripala bi školi / tečaju (za održavanje nastave, za potrebna nastavna sredstva itd.), a druga polovina učenici. Ovo je sigurno potaklo mnogu žensku djecu koja nisu bila dobrog imovinskog stanja da pohađaju zanat, čime su privređivala za sebe i svoju porodicu.

Visoko obrazovanje

Materijalne prilike učenika utjecale su na njihove odluke o školovanju. Naime, koliko god su kulturno-prosvjetna društva nastojala stipendirati učenike i pribavljati načine za njihov smještaj, veliki broj učenika prekidao je školovanje nakon jednog stepena, kako bi mogao privrijediti porodici. Uredništvo prenosi tekst „Univerzitet i narodna inteligencija“ iz lista *Napred* autora dr. Mihaila Ilića, profesora Univerziteta u Beogradu.⁶⁹ Ilić uočava da fakultetsku nastavu pohađa 70% djece činovnika i državnih službenika, dok je narodna inteligencija veoma rijetka. Naime, autor ukazuje na to da će se stvoriti dublji jaz među slojevima društva ako se nastavi ovim putem, te da će visoko školstvo biti rezervirano samo za djecu iz višeg staleža.

Na taj način stvaraju se uslovi za formiranje pravog birokratskog staleža koji želi kroz generacije da obezbjedi svoje pozicije, staleža koji postepeno gubi veze sa narodom i ne

68 A. M. Rizvanbegović, „Gajretov ženski zanatski tečaj u Stocu“, *Gajret*, (1940), str. 157.

69 Uredništvo, „Univerzitet i narodna inteligencija“, *Gajret*, 5 (1940), str. 91-93.

obnavlja se elementima koji bi priticali iz širokih narodnih slojeva. Za naš, izrazito seljački narod, formiranje prave narodne inteligencije, koja će poticati iz širokih slojeva i ostati vezana za njih, od osnovnog je značaja. Ne smije se dopustiti da se jaz između intelektualnih krugova i seljačkih masa još više produbi neprirodnim procesom činovničkog staleža koji bi svoju stručnost shvatao kao posebnu privilegiju i ljubomorno je čuvao samo za sebe. Što je priliv omladine sa sela na univerzitet nesrazmjerno mali, uzrok ne leži samo u materijalnim teškoćama školovanja. Njega treba tražiti isto tako i u niskom stupnju prosvijećenosti seljačkih masa i činjenici da je kod nas narod nepismen.⁷⁰

Vrh Kulturno-prosvjetnog društva *Gajret* svojim djelovanjem pokazao je da mu je stalo i do emancipacije stanovništva iz ruralnih i siromašnih sredina, a ne samo jednog dijela stanovništva – prosvijećenog stanovništva, koje je i samo osjetilo potrebu za obrazovanjem. Unatoč tome, sigurno je ostalo dosta neiskorištenog potencijala kod mnoge djece iz ruralnih sredina. Ilić nadalje opisuje stanje visokoškolskog obrazovanja u Jugoslaviji, konstatirajući da je omladina najčešće upisivala Univerzitet u Beogradu, koji obuhvata i Filozofski fakultet u Skoplju i Pravni fakultet u Subotici, zatim Zagrebački univerzitet sa 7 fakulteta, te Univerzitet u Ljubljani sa 5 fakulteta. Također, veliki broj studenata bio je upisan u više škole poput Više pedagoške škole u Beogradu i Zagrebu, te Ekonomsko-komercijalne škole, Umjetničke i Muzičke akademije u Zagrebu. Ilić analizira tzv. pojavu „hiperprodukcije inteligencije“, koja je bila česta tema razmatranja brojnih autora od 1930. do 1940. godine. Autor, između ostalog, nastoji ukazati na činjenicu da pored toga što postoji veliki broj „umnih radnika“ – omladine sa završenim fakultetima, još uvijek nema potrebnog kadra.

Zaključak

Bosna i Hercegovina je kroz historiju bila raskršće mnogih kulturnih i političkih struja, vladara i vlasti, međutim, bošnjački čovjek nije dao svoj identitet drugome, već je uz djelimičnu asimilaciju i akomodaciju izgradio svoju posebnost – idiosinkretički identitet.

Kroz razmatrane priloge nastojali smo rekonstruirati cjelovitu sliku obrazovnih politika u naznačenom periodu. Shodno postavljenom cilju istraživanja, prikazali smo kakav je bio odnos društva prema školstvu i obrazovanju, kao i politiku časopisa *Gajret* u afirmaciji *prosvjetnih vrijednosti* u društvu.

U ovom radu nastojali smo prepoznati aspekte emancipacije Bošnjaka, načine opismenjavanja i školovanja u jednom periodu koji je bio prekretnica iz jednog historijskog trenutka u drugi. Korpus za ovo istraživanje pronašli smo u brojevima posljednje tri godine izdavanja časopisa *Gajret*, od 1939. do 1941. godine, u 27 različitih tekstova, tj. priloga o školstvu.

70 Uredništvo, „Univerzitet i narodna inteligencija“, *Gajret*, 5 (1940), str. 92-93.

Časopis *Gajret* služio je uredništvu da utječe na razvoj svijesti o važnosti školovanja, kulturno-prosvjetni progres Bošnjaka kroz otvaranje novih škola, praćenje kulturnih dešavanja, čime bi se doprinosilo emancipaciji stanovništva. Naročitu pažnju časopis i društvo *Gajret* posvećivali su seoskom stanovništvu, budući da je na selima bilo mnogo nepismenog i neprosvijećenog stanovništva. I tada se, kao i danas, ukazuje na potrebu da društvo puno više pažnje posvećuje prosvjećivanju ruralnog stanovništva, ali i da današnji intelektualci svoje djelovanje usredsrede na direktan rad s narodom. Također, značajan doprinos uredništva *Gajreta*, koji bi zasigurno i danas zavrijedio pažnju, jeste pozivanje na djelovanje vjerskih starješina na odgojno-obrazovnom polju.

Pored uloge u afirmaciji opismenjavanja i školovanja stanovništva, koju je uredništvo časopisa *Gajret* uspješno obnašalo, značajno djelovanje ogledalo se i u poticanju stanovništva na društveni angažman, tj. uključivanje u kulturno-prosvjetna zbivanja, što se i danas čini nužnim.

Articles on the School System in *Gajret* from 1939 to 1941

Edina Nikšić Rebihić

Summary

The cultural and educational association *Gajret* used its activities to promote the cultural and educational betterment of the Bosniak population. Its publication, also called *Gajret*, was an important contribution to Bosniak cultural and educational rebirth. The *Gajret* magazine contained a wealth of current materials from political, educational, and cultural life. Its themes were drawn heavily from the natural and social sciences and islamic studies, but it also made space, amongst other topics, for the many reports on schools and education that it organized, supported, and conducted itself. The magazine gave particular prominence to contributions by leading paedagogues and teachers on themes of education and upbringing and the school system in Bosnia and Herzegovina.

Key words: The *Gajret* cultural and educational association, the *Gajret* magazine, Bosniaks, education, upbringing, the school system.